

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОПОЗИЦІЙНОСТІ
ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРУЮЧИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
АТЕЇСТИЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ
(20 – 30-х рр. ХХ ст.)**

В статті проаналізовано нові архівні матеріали та документи, які свідчать про опозиційність священнослужителів та простих вірян новій атеїстичній державі та стосуються складного періоду формування і ствердження нової, тоталітарної держави.

Ключові слова: *нарративні документи, архівні джерела, декрети, відомчі розпорядження; збірники законоположень, Церква, православ'я, духовенство, священнослужителі, релігія, Православний Церковний Собор.*

Актуальність проблеми. Висвітлення державно-церковних відносин відбувалося в різні роки по різному, в залежності від партійної кон'юнктури. В радянські часи, політика радянської держави відносно православної Церкви в 20-30-і роки пояснювалась необхідністю боротьби із пережитками самодержавства. Ствердження нової, пролетарської держави вимагало на думку більшовицьких лідерів ствердження нової моралі та нової ідеології. Обрано було атеїзм, який войовниче був налаштований на боротьбу із пережитками минулого, одним, а можливо і головним анахронізмом була релігія та Церква.

Новітня історія України відкрила можливості всебічно та об'єктивно вивчати означені процеси на основі відкритих нових архівних документів, використовуючи при цьому спогади церковних, партійних, громадських діячів та інші історичні джерела. Аналіз архівних документів дає можливість виявити в цілому етапи та особливості державно-церковних відносин протягом 20-30-х рр. ХХ ст., та зокрема, форми, методи та сутність процесу спротиву православного духовенства атеїзму радянської влади.

Аналіз останніх досліджень. Серед вчених-істориків, які перейшли від ідеологічного сприйняття до об'єктивного висвітлення історичних подій видатні вчені І.Винниченко, В.Даниленко, Г.Касьянов та С.Кульчицький, О.Шаповал, В.Марочко та ін. Темі взаємовідносин держави та церкви присвячені праці О.Ігнатуші, В.Пашенка, В.Силантьєва, Є.Слободянюк, А.Киридон, І.Лимана, Т.Бобко та ін.

Першу спробу розгляду особливостей протидії Православної Церкви і громадськості антирелігійному наступу держави в 2008 р. здійснено вченим О.Бойко, тему розглянуто на регіональному рівні – Півдня України. Державно-церковні вивчали О.Балягузова, Р.Белоглазов, О.Галамай, О.Форостюк, А.Фесенко, С.Підченко.

Нові відкриті архівні матеріали, особливо ті, які стосуються справ репресованих священнослужителів та вірян, свідчать про існування несистемної опозиції, яка проявлялася у діяльності підпільних, домашніх церков та виступами вірян, а найбільше сільського населення проти закриття та

розгрому церков. Постає необхідність вивчення та систематизації джерел з означеної тематики.

Формулювання мети статті. Проаналізувати джерельну базу досліджуваної теми з позиції опрацьованих новітніх матеріалів та нових підходів до розуміння підпільного церковного життя як опозиційності в 20-30-і роки ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Дослідження даної теми ґрунтується на залученні значного обсягу джерельного матеріалу, серед якого – опубліковані документи і комплекс архівних джерел.

До першої групи належать: опубліковані в радянські часи джерела, які розкривають ставлення комуністичної партії та радянської держави до релігії й церкви – резолюції та рішення РКП (б), ВКП(б) [71]; КП(б)У [1]; декрети й постанови урядів РСФРР [2], зокрема, декрет про відокремлення церкви від держави від 22 січня 1919 р.; УСРР [3], зокрема, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 р. [4]; збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України; хронологічне зібрання законів, указів президії ВР, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР; постанови ВУЦВК і РНК про виборчі права громадян і порядок проведення виборів від 10 вересня 1924 р. та від 18 листопада 1925 р.; інструкції про вибори до рад і на з'їзди рад УРСР від 13 жовтня 1934 р.; збірники декретів та відомчих розпоряджень; збірники законоположень щодо релігії з поясненнями НКВС УСРР тощо.

У цих документах закладено теоретико-політичне і правове підґрунтя державно-церковних взаємин, визначено статус Церкви в суспільстві та правове становище духовенства.

До уваги можна взяти й церковно-релігійні вітчизняні та зарубіжні документи [5], зокрема, Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг.; Накази Церковним Соборам і Церковним Радам УАПЦ, видані у м. Києві Всеукраїнською Православною Церковною радою в 1927 р.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 14-30 жовтня 1921 року; Мартирологія Українських церков у 4-х томах.

Означені джерела дозволяють аналізувати процеси, які відбувалися в Православній Церкві, з позицій, що докорінно відрізняються від партійно-державних, тобто забезпечують об'єктивне вивчення життя духовенства.

Значна увага належить наративним документам [6] – спогадам партійно-державних і церковних діячів, учасників та свідків подій і процесів, що відбувалися у сфері державно-церковних взаємин в Україні та Росії в 1920-1930 рр. Політичні вподобання та погляди авторів на характер державно-церковних відносин інколи не лише не збігаються, а є протилежними. Проте спогади містять цікаву інформацію, що часто відсутня в офіційних документах, передають атмосферу тогочасного життя, допомагають зрозуміти мотиви

діяльності окремих осіб та суспільних груп, порівняти еволюцію сприйняття та оцінки змін у сфері державно-церковних відносин.

Важливим джерелом для дослідження є матеріали державних всеукраїнських – «Вісті» ВЦВКР (Київ), «Антирелигиозник» (Москва), «Безбожник» (Київ), «Безвірник» (Харків) тощо, та регіональних – «Більшовик Полтавщини», «Возрождение» (Харків), «К труду» (Дніпропетровськ) тощо періодичних видань 20-х – 30-х рр. ХХ ст. – громадсько-політичних, атеїстичних, суспільно-політичних, освітянських та інших. У публікаціях досить повно відображено тенденційне атеїстичне ставлення більшовицької партії та органів радянської влади до релігії, Православної Церкви, духовенства і мирян, засоби, форми та методи впровадження в повсякденність нової комуністичної ідеології та моралі, напрями викорінення православної ідеології з життя суспільства. Представлені в пресі яскраві за формою, але часто «ганебні за змістом», фактичні матеріали забезпечують більш повне й глибоке розуміння сутності й характеру державно-церковних взаємин та місця й ролі духовенства в цей період.

Досліджено церковні періодичні видання, зокрема, «Український православний благовісник».

З опублікованих документів вивчено й довідкові видання, зокрема, Словник релігій для проведення перепису 1937 р., що значно доповнює уявлення про сутність подій, які відбувалися в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. [7].

Неопубліковані джерела представлені архівними матеріалами.

Насамперед, це документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Важливі матеріали, які стосуються діяльності органів радянської влади, зберігаються у фонді ВУЦВК і Секретаріату його Президії (Ф. 1), фонді Ради народних комісарів Української РСР (Ф. 2), Наркоматі внутрішніх справ України (Ф. 5) та Управлінні політосвіти (Ф. 166).

За походженням комплекс документів формувався з матеріалів вищих, місцевих органів влади та в меншою мірою – церковних структур. За видовою ознакою вони складаються з інструкцій і циркулярів, справочинних документів та статистичних матеріалів.

Серед джерел, зосереджених в архіві вищих органів влади, чільне місце посідають документи Наркомату внутрішніх справ. Вивчено та використано матеріали підвідділу культів адмінвідділу (до 1923 р.) та відділу культів, що був утворений та діяв у наступні роки. Зокрема, справи 2182-2199 опису 1, які зосереджують матеріали щодо відокремлення церкви від держави. Так, справа 2189 містить дані щодо Київщини [8], 2192 – щодо Полтавщини [9], 2198 – щодо Харківщини [10], 2194 – щодо Чернігівщини [11]. Справи 2193-2194 свідчать про протиправні дії державних службовців стосовно священослужителів.

Опис 3 цього ж фонду містить дані про переписку адмінвідділу з округами з приводу закриття церков і молитовних домів за 1929 р.: справа 1932 – з Вінницьким округом [12], 1935 – Дніпропетровським [13] тощо. За 1930 р. у справі 1646 містяться відомості про облік служителів культу, які відреклись від

релігійного сану [14]. Справа 1627 опису 3 [15] подає дані про притягнення до відповідальності робітників місцевих органів влади за бездіяльність та «викривлення партійної лінії» щодо використання або невикористання закритих церков та молитовних домів.

Важливі відомості подаються в матеріалах фонду 166. Зокрема, справа 234 опису 9 свідчить про характер розпорядження щодо особового складу комісій, які в 1929 р. притягали до відповідальності осіб, що поблажливо ставилися до духовних осіб[16].

Ґрунтовні відомості містить Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вивчено документи фонду 1 – комуністична партія України та фонду 2 – комсомол України. Фонд 1 складається зі звітів, політичних листів секретарів окружних комітетів КП(б)У, доповідних записок ДПУ до ЦК. У них наявна інформація про державно-церковні відносини в цілому та про причини та динаміку зняття сану духовенством; постійне переслідування священнослужителів, що проявлялося у вимогах влади відмовитися від служби, у виселенні, накладанні безпідставних штрафів тощо.

Заслугує на увагу справа 1772, яка містить секретний циркуляр щодо боротьби з церквою, датований 10 травня 1923 р. У цій справі представлені характеристики членів Українського Синоду, які були обрані Собором Єпископів у 1923 р. [17]

Справа 3095 складається з доповідних записок Вінницького, Харківського, Київського, Полтавського та інших регіональних партійних осередків до ЦК ВКП(б) і ЦК КПБ(у) про закриття церков[18].

Малодослідженими є справи цього фонду, які складаються з розпорошених матеріалів щодо окремих сільських і міських шкіл та свідчать про участь дітей і молоді під впливом віри в Бога в антирадянській атеїстичній діяльності. Зокрема, це справа 6642 .

Особлива увага належить справам другої половини 30-х рр., які стосуються спецповідомлень та доповідних записок силових структур щодо викриття контрреволюційних антирадянських організацій та окремих їх членів, куди включено й духовенство. Це справи 7167-7169 – за 1937 р., 7251-7302 – за 1938 р.; вони доповнюються матеріалами справ 7312-7375 за 1939 р.

Фонд 7 містить документи про політичні настрої серед молоді, зокрема, справа 468 за 1929 р. подає відомості з Харківщини, Сумщини, Київщини та Донеччини, а також листування ЦК комсомолу України з губернськими та окружними комітетами про релігійні організації в Україні та боротьбу з ними, та з інших питань досліджуваної теми[19].

Важливими у вивченні даної теми є матеріали обласних державних архівів. Архівні документи цієї групи дозволяють на основі вивчення специфіки архівів церковно-громадського життя в різних регіонах України аргументувати їхню змістовну спрямованість, зробити висновки та узагальнення щодо регіональних особливостей у контексті загальноукраїнських тенденцій. Географія цих матеріалів охоплює державний архів Вінницької області (ДАВО), державний архів Дніпропетровської області (ДАДПО), державний архів Запорізької області (ДАЗО), державний архів Луганської області (ДАЛО),

державний архів Миколаївської області (ДАМО), державний архів Черкаської області (ДАЧКО), державний архів Чернігівської області (ДАЧО) та ін.

Важливий пласт складають наукові матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та архіву Управління Служби безпеки України в Луганській області (ДА УСБУ ЛО), особливо ті які вперше відкрито для наукового користування. Водночас, слід зауважити, що визначеність їх спрямованості відтворює ті політичні аспекти, які були породжені минулим життям та виокремлюються в історії України знаком питання.

Аналіз повного загалу вивчених архівних документів дає можливість, по-перше, виявити в цілому етапи та особливості державно-церковних відносин протягом означеного періоду та, зокрема, форми, методи та сутність процесу спротиву православного духовенства атеїзму радянської влади. По-друге, дозволяє дійти висновку, що як у центральних, так і в інших архівах формування документів відбувалося за «кампанійським» принципом: виходила відповідна партійно-державна постанова – місцеві органи реагували на неї, не було постанов – наставало затишшя у відносинах.

Висновки. Таким чином, комплексне узагальнення значного масиву опублікованих джерел і комплексу архівних документів робить джерельну основу репрезентативною. Аналіз і узагальнення документів різного походження та видової ознаки дозволяє усебічно дослідити проблему участі православного духовенства в русі спротиву антирелігійній політиці і практиці держави у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.

Література

1. **Коммунистическая** партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) [Текст] – М., 1983. – Т.2. 1917-1922. – 9-е изд., доп. и испр.– 521 с. 2. **Коммунистическая** партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. [Текст] : в 2-х т. – К., 1976. 3. **Декреты** Советской власти. [Текст] : в 14-и т. / редкол. Г.Д.Обичкин и др. – М., 1957-1964 – Т.1-3. 4. **Конституція** Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 р. [Текст] – Х., 1920; Конституція (Основний закон) УСРР. Прийнята XI Всеукраїнським з'їздом Рад (15 травня 1929 р.) [Текст] : (Витяг) // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.- К.,1929; Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – Харків, 1927–1937. 5. **Акты** Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943 гг. [Текст] / сост. М.Е. Губонин. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского ин-та, 1994. – 1064 с.; Накази Церковним Соборам і Церковним Радам УАПЦ, видані у м. Києві Всеукраїнською Православною Церковною радою в 1927 р. [Текст] // Українське Православне Братство ім. митрополита Василя Липківського. – Вотебурі, Конн, 1960. – 63 с.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали [Текст] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.; Л.: Б.в., 1999. – 560 с. 6. **Польский М.** Новые мученики российские. Сведения о мучениках и исповедниках Русской Церкви, биографические данные о епископах и документы о внутрицерковной борьбе после 1927 года [Текст] / М.Польский // Собрание материалов. У 2-х т. – Джорданвилль: Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1949; 1957; Эмигранты. Из воспоминаний митрополита

Евлогія [Текст] // Наука и религія. – 1988. – №5–6.- С. 52-65; Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства [Текст] / упор. Ю.С. Семенко. – Дніпропетровськ-Мюнхен: Б.в., 1993. – 223 с. **7. Словарь** релігій для розробки Всесоюзної переписи населення 1937 года [Текст] . – М., 1937. –274 с. **8. ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2189. – 243 арк. **9. Там** само. – Спр. 2192. – 212 арк. **10. Там** само. – Спр. 2198. – 181 арк. **11. Там** само. – Спр. 2194. – 249 арк. **12. Там** само. – Спр. 1932. – 126 арк. **13. Там** само. – Спр. 1935. – 41 арк. **14. Там** само. – Спр. 1646. – 8 арк. **15. Там** само. – Спр. 1627. – Арк. 40, 41. **16. ЦДАГОУ.** – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 7-9. **17. Там** само. – Спр. 3095. – 11 арк. **18. Там** само. – Спр. 6642. – 159 арк. **19. Там** само. – Ф. 7. – Оп.1. – 468. – 18 арк.

Бублик О. І. Джерела з історії опозиційності православного духовенства та віруючих радянської України атеїстичній теорії і практиці (20 – 30-х рр. ХХ ст.)

Актуальність матеріалу, викладеного в статті, обумовлена потребами суспільства у правдивому висвітленні історичних подій періоду формування нової, атеїстичної держави та в необхідності відродженні духовності нації. В статті представлено вже існуючі та нові, відкриті архіви та документи, а саме ті матеріали з яких знято гриф секретності. Опрацьовані архівні матеріали свідчать про існування несистемної опозиції, яка проявлялася у діяльності підпільних, домашніх церков та виступами вірян, а найбільше сільського населення проти закриття та розгрому церков.

Ключові слова: *нарративні документи, архівні джерела, декрети, відомчі розпорядження; збірники законоположень, Церква, православ'я, духовенство, священнослужителі, релігія, Православний Церковний Собор.*

Бублик О. И. Источники с истории оппозиционности православного духовенства и верующих советской атеистической теории и практики (20 – 30-х гг. ХХ вв.)

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена потребностями общества в правдивом отображении исторических событий периода формирования нового, атеистического государства и как следствие возрождение духовности нации. Этим объясняется необходимость обработки новых, открытых и рассекреченных архивов, в частности с которых снято гриф секретности. Обработанные архивные материалы свидетельствуют о существовании несистемной оппозиции со стороны верующих, которая проявлялась в деятельности подпольных, домашних церквей, а также в выступлениях верующих, в частности сельских жителей против закрытия и разгрома церквей.

Ключевые слова: *нарративные документы, архивные источники, декреты, ведомственные распоряжения; сборники законоположений, Церковь, православие, духовенство, священнослужители, релігія, Православный Церковный Собор.*

Bublik O. I. The Sources with the opposition history of the orthodox clergy and believers in soviet atheistic theory and practical persons (20 - 30-s. XX century)

The urgency of the material, which is stated in the article, is conditioned with the society's necessity in truthful reflection of the historical events at the period when new, atheistic state was formed and as the effect of the ecclesiastical nation's rebirth. The necessity of the processing new, opened and declassified archive is explained. Processed archive materials are indicative of existence of the believers' opposition, which revealed itself in activity of the underground, home churches, as well as in believers' appearances in particular rural inhabitants against the church's closing and messing.

Key words: *recollections, archive sources, decree-laws, departmental dictations; the law collections, Church, orthodoxy, clergy, clergymen, religion, Orthodox Church Cathedral.*

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
6.03.2012